

לסוגיית בין השמשות

שנינו בבבביתא שבת לר: "ואיזהו בין השמשות, משתשקע החמה כל זמן שפני מזרח מאדימין, הכסיף התחתון ולא הכסיף העליון. — בין השמשות, הכסיף העליון והשוה לתחתון — זהו לילה דברי ר' יהודה וכו'. ר' יוסי אומר בין השמשות כהרף עין זה נכנס וזה יוצא². ובגמ: שם: שיעור בין השמשות (פי: דר' יהודה?) בכמה, אמר רבה אמר רב יהודה אמר שמואל שלוש, חלקי מיל (פי: זמן מהלך ג' רבעי מיל).

נלהלן לה: "א"ר יהודה אמר שמואל: כוכב אחר יום שניים בין השמשות שלוש לילה. תניא נמי הכי כוכב אחד יום שניים בין השמשות שלוש לילה. א"ר יוסי (גירסת הר"ף: בר אבין) לא כוכבים גדולים הנראין ביום ולא כוכבים קטנים שאין נראין אלא בלילה אלא בינוניים."

והקשו התוס' וש"ך הראשונים מסוגיא ערוכה בפסחים צד. בה אומר ר' יהודה: "מעלות השחר עד הנץ החמה ארבעת מילין, משקיעת החמה ועד צאת הכוכבים ארבעת מילין. ולכאורה אפשר היה לומר שהסימן של צאת שלוש כוכבים שבסוגייתנו, רק לדעת ר' יוסי נאמר, ולר' יהודה אין תחילת הלילה תלוי בכוכבים ולא בהכסיף, ובין השמשות דר' יוסי מופלג הרבה מבין השמשות דר' יהודה, שבין השמשות דר' יהודה מסתיים בג' רבעי מיל מהשקיעה, ובין השמשות דר' יוסי מתחיל סמוך לסוף ארבעה מילין מהשקיעה — אך באמת אין לומר כן, כי במגילה כ: מבואר שמהכתוב בנחמיה "ואנחנו עושים במלאכה וחצויים מחזיקים ברמחים מעלות השחר עד צאת הכוכבים וכו' והיה לנו הלילה משמר והיום מלאכה" לומדים שתחילת היום ההלכתי בעלות השחר וסופו בצאת הכוכבים, ואי אפשר שתהיה בזה מחלוקת.

לישוב סתירת הסוגיות מוכרחים איפוא, לנקוט באחת משתי דרכים: או לומר שהשקיעה בשתי הסוגיות אינה אותה השקיעה, או שצאת הכוכבים אינו אותו צאת הכוכבים. רבינו תם נוקט בדרך הראשונה, ואומר ש"שקיעת החמה" שבפסחים, היא היעלמות גוף השמש מעינינו בקו האופק, ואילו "משתשקע החמה" שבסוגייתנו הוא זמן הרבה יותר מאוחר, הסמוך להיעלמות הסופית של האור. שעדיין נותר ברקיע מכח קרני השמש גם אחרי שזו שקעה אל מתחת לקו האופק (אור כזה מופיע במקביל בשחר. הרבה לפני עלות גוף השמש), משקיעת גוף השמש מהלך ג' מילין ורביע, עדיין הוא יום גמור, ומג' מילין ורביע עד צאת הכוכבים — בין השמשות³.

¹ יש ראשונים שאינם גורסים בגמ' "ואי אפשר לעמוד עליו", וראה בהמשך.

² כן מוכח בגמ' עיי'ש, נבדוקק יש לפרש שהכוונה, לשיעור שמתחילת בין השמשות דר' יהודה עד סוף בין השמשות דר' יוסי, שהוא בין השמשות לדין לחומרא, כדלהלן לה. אך הרא"ש לא פירש כן, ראה בהמשך.

³ לפי רב יוסף בשבת לר: האירוע המצוין את התחלת בין השמשות הוא הכסיף התחתון, ולפי רבה על כרחך צ"ל ש"משתשקע החמה" אף הוא איזה שהוא אירוע אסטרונומי, כי אחרת מה טעם מתחיל בין השמשות דוקא אז, ואכמיל בקשיים המציאותיים, שבשיטת ד"ת.

הגר"א, לעומת זאת, נוקט בדרך השניה, והוא מסביר (ביאור לאו"ח רסא, ב) שצאת הכוכבים שבפסחים אינו צאת שלושה כוכבים, אלא צאת כל הכוכבים, כלומר צאת אחרוני הכוכבים, כי הכוכבים מופיעים ברקיע בהדרגה, והאחרונים נראים רק עם היעלמות הסופית של אור השמש (ובמקביל בשחר עם אור ראשון מתחילים הכוכבים להיעלם בהדרגה), אך כבר עם מציאת ג' כוכבים, כשלושת רבעי מיל (ר' לקמן) אחרי היעלמות גוף השמש מעינינו, הוא לילה גמור.⁴

באשר לבין השמשות דר' יוסי, אומרת הגמ' (לה). שאינו בתוך זמן בין השמשות דר' יהודה, אלא "דשלים בין השמשות דר' יהודה והרר מתחיל בין השמשות דר' יוסי" והלכה כר' יהודה לחומרא וכו'. יוסי לחומרא, כלומר שאין עושין מלאכה בערב שבת מתחילת בין השמשות דר' יהודה, ואין עושין מלאכה במוצאי שבת עד סוף בין השמשות דר' יוסי. ותמהו התוס' (לה): ד"ה אלא, לשם מה הוצרכו לפסוק כר' יוסי בגלל שיעורא פורתא של כהרף עין, כי אעפ"י שכהרף עין משך זמן מסויים הוא, כמו שהוכיחו התוס' (לד': ד"ה רבי) מתוספתא, מכל מקום הבינו שהוא נחשב זמן קצר מאוד, והוצרכו להירחק שבין השמשות דר' יוסי אינו מתחיל מיד אחרי בין השמשות דר' יהודה, אלא יש ביניהם הפרש, והוכיחו שהוא מכל מקום פחות משיעור טבילה, וכתב הרא"ש, ששיעור טבילה הוא מהלך נ' אמה, עיי"ש דאיתו, ופסק שמהלך אלף וחמש מאות וארבעים ותשע אמות משתשקע החמה הוא לילה ודאי.⁵

אך הגר"א (שם) כתב שכל זה דוחק, ופשטם של דברים שבין השמשות דר' יוסי מתחיל בתום בין השמשות דר' יהודה, וכהרף עין של ר' יוסי אינו זמן כל כך קצר שאין צורך להתייחס אליו בפסק הלכה, אלא הוא משך זמן של דקה שתיים או שלושה, ורק לעומת ר' יהודה המאריך בבין השמשות ג' רבעי מיל אמר ר' יוסי "בין השמשות כהרף עין", ולשון גזמא נקט, כלומר: זמן קצר.⁶

ובזה מיישב הגר"א קושי עצום, והוא, שהשיעור "כוכב אחד יום שנים בין השמשות שלושה לילה" אינו מתאים כלל לשיעור ג' רבעי מיל, שכן "הכוכבים עולים זה אחר זה", כלומר בהפרש של דקות ספורות ביניהם, ובשום פנים אין ההפרש בין ראית שני כוכבים לשלושה מגיע לג' רבעי מיל (שהוא, לדעה המצמצמת ביותר – ר' להלן – 13½ דקות). ומסביר הגר"א שהמימרא – "כוכב אחד יום שניים בין השמשות שלושה לילה" נאמרה לר' יוסי דוקא, ועל פסק הגמרא כר' יוסי לחומרא הובאה מימרא זו של רב יהודה אמר שמואל, כמו שלעיל על השקלא וטריא בשיטת ר' יהודה הובאה מימרת רב יהודה אמר שמואל בענין שיעור ג' רבעי מיל, ולר' יוסי בלבד מתחיל בין השמשות בהופעת הכוכב הבינוני השני ונמשך עד להופעת השלישי.

לדברים אלה של הגר"א מוצאים אנו אישור בפירוש רבינו חננאל, שם הגירסא היא: "תניא נמי הכי ר' יוסי אומר כוכב אחד יום שניים בין השמשות שלושה לילה, ולא כוכבים גדולים הנראים ביום ולא כוכבים קטנים שאין נראים אלא בלילה אלא בינוניים". ולפי גירסא זו יש

⁴ בירושלמי ברכות פ"א ה"א מבואר שתחילת היום ההלכתי הוא בהופעת האור הראשון, אך סופו אינו בסוף הסתלקות האור, אלא בהתחלת הסתלקותו, עיי"ש הטעם, ולשיטת הגר"א מבואר שאנו מסתפקים האם להחשיב את התחלת הסתלקות אור היום בשקיעה, או אחריה עד הכיסוף העליון והשוה לתחתון. ולשיטת ר"ת הדברים פחות מובנים.

⁵ ותמוה שדייק לכתוב ומ"ט אמה ולא נתן אפילו אמה אחת לכהרף עין!

⁶ ואין גורסים ו"אי אפשר לעמוד עליו", כגיל הערה ו, או שהכוונה שקשה להדיוט שאינו בקי לדעת את עיתו. ועל הלשון "זה נכנס וזה יוצא" עיי' תוסי' פסחים ב. ד"ה יכנס ואינה מורה על רציפות ממש.

לפרש גם בגירסתנו "א"ה יוסי לא כוכבים" וכו' שזהו המשך הבהירות, וכולה בשיטת ר' יוסי ולא כגימטריה הר"ף שזהו ר' יוסי בר אבין האמורא (עי' הגהות הב"ח בגמ' ובר"ף). והנה, לפי דברי הגר"א, שסוף בין השמשות דר' יהודה הוא תחילת בין השמשות דר' יוסי, יוצא שהג' רבעי מיל נמשכים משקיעת החמה עד הופעת שני כוכבים בינוניים. עתה הגיע תורה של שאלה גדולה: מנין לקח ר' יוסי שיעור של שלושה כוכבים, והלא בנחמיה מדובר על 'צאת הכוכבים', ומיעוט רבים שניים? ועוד אחרת: איך זה מסתפק ר' יהודה בכל הזמן שמהשקיעה ועד הכסיף העליון, והלא השיעור של 'צאת הכוכבים' מבואר בפסוק, ושני כוכבים בינוניים הרי נראים רק בסוף הג' רבעי מיל? ובאמת התוס' (לה: ד"ה תרי) כבר תמיהו כן, ותיירצו: דלר' יהודה מספקא ליה, בכל כוכבים הנראים משקיעת החמה עד שהכסיף העליון אם הם בינוניים אם לא. אך דבריהם קשים להולמם, כי המציאות הנראית לעין⁷ בארץ ישראל היא, שלפני שקיעת החמה ומעט אחריה מופיעים שניים עד שלושה כוכבים גדולים ולא יותר (והם 'כוכבים גדולים הנראים ביום', כלומר: העשויים להיראות בשעה שהיא לדברי הכל יום ודאי, דהיינו לפני שקיעת החמה), ואחר כך מחכים להופעת ג' כוכבים נוספים (ה'בינוניים') לפחות ג' רבעי מיל, ואם כן באלו כוכבים מסתפק ר' יהודה בכל הזמן הזה, שמא בינוניים הם? ויש להוסיף לשיטת הגר"א הנחה אחרת, ולפיה ייושב הכל, והיא שכבר בימי נחמיה היה לחכמים הספק של בין השמשות (ומצינו במסכתנו כג: בענין אחר: 'בימי נחמיה בן חכמיה נשנית משנה זו'). לפי זה יש לומר ש'צאת הכוכבים' האמור בנחמיה הוא באמת צאת שני כוכבים, ור' יהודה ור' יוסי נחלקו מה מציין נחמיה במילים "מעלות השחר עד צאת הכוכבים" – האם הוא מציין את היום הודאי, או את מה שאינו בכלל הלילה הודאי, שר' יהודה למד "והיה לנו הלילה משמר" – הלילה ודאי, שהוא נוכח תחילה, ו'היום' – היינו מה שאינו ודאי לילה כולל בין השמשות – "מלאכה", ואילו ר' יוסי למד ש"מעלות השחר ועד צאת הכוכבים" שהוא השיעור המפורט בכתוב – הוא השיעור הודאי, של יום, ו'הלילה משמר' היינו מה שאינו יום ודאי. נמצא שלר' יהודה צאת שני כוכבים הוא סוף בין השמשות, תחילת הלילה הודאי, ולר' יוסי הוא תחילת בין השמשות, סוף היום הודאי, ושיעור בין השמשות עצמו אינו מבואר בקרא לא למר ולא למר, והם קובעים אותו ממקור אחר או מסברא. לפי זה מיעוט 'כוכבים' הוא באמת שניים, ואין ספק כלל מהם כוכבים בינוניים⁸.

והנה מרן בשו"ע (או"ח רסא, ב) פסק כשיטת ר"ת (משום שלא מצא שיטה אחרת מבוררת ומפורשת בראשונים עי' בבית יוסף), אך כבר העידו גדולי האחרונים מארי דארעא קדישא וסביבותיה, ש'העולם נהגו בכל גלילות ישראל כסברת הגאונים (היא השיטה שהבאנו בשם הגר"א, שמהר"ם אלאסקר מביאה בשו"ת שלו (סי' צ"ו) בשם תשובות רב שקריא ורב האי גאון) – ו'במוצאי שבת בכדי שהות שנים שלושה מילין⁹ מדליקין' (ברכי יוסף או"ח שם).

⁷ למי ששם לב למקום הופעת הכוכבים בימים קדמים, וידע להיכן להסתכל.

⁸ ובאופן אחר י"ל שבזמן נחמיה באמת לא היה ספק, וצאת הכוכבים הוא רגע התחלפות היום והלילה, אך ר' יהודה הסתפק האם כוונת הכתוב לכוכבים הגדולים, או לבינוניים, ולכן הסתפק מהשקיעה – שהיא זמן היראות שני כוכבים גדולים – עד הכסיף העליון, שהוא זמן היראות ב' בינוניים (אך צ"ע, כי הגדולים נראים מעט קודם השקיעה). ולר' יוסי היה ברור שהכתוב מדבר בכינוניים, וטעם ספיקו בין ב' לג' צ"ע, ובירושלמי ברכות פ"א היא אמרו בענין זה: "קרימא לא מתחשב", כלומר: הכוכב הראשון אינו נחשב, וצ"ע מדוע, שהרי אין הוא גדול הנראה ביום אלא הוא אחד מג' בינוניים. ושמא בראשון מהבינוניים יש ספק שמא גדול הוא, כלומר, שמא הוא ראוי להחשב לפי גדלו מכלל אלו שכמותם נראים ביום. וכל סוגיית הירושלמי היא מלאה ענינים קשים וצריכה עין גדול.

⁹ לתוספת שבת בכל עונות השנה, ר' להלן, ולשיטת ר"ת ערנן וכן גמור הוא.

והטעם שנדחתה שיטת ר"ת בארץ ישראל וגלילותיה הוא משום שהחוש מכחישה, שהרי כשניים ושלשה מילין אחר השקיעה, השמיים כבר זרועים כוכבים בינוניים וקטנים, ואי אפשר כלל לחשוב שעוד לא נראו שלושה כוכבים בינוניים. ורק בארצות הצפון, בהן אורך בין השמשות ארוך מאשר בא"י (כמו שכתב הגר"א בפירושו, ששיעור ג' רבעי מיל נאמר רק בימים השווים של תקופת ניסן ותשרי, ובאופק בבל, ובשאר העונות והאפקים השיעור משתנה, עי' מ"ב סי' רס"א ס"ק כ"ג) אפשר היה לחשוב כן.

לפי תצפיות שערכתי בעונות שונות של השנה; נראו ג' כוכבים בינוניים (לפי ההגדרות הנ"ל) בתקופת ניסן כ-18 דקות אחר השקיעה, ובימי הקיץ והחורף הזמן התארך, עד קרוב ל-25 דקות בתקופת טבת, והנה בשיעור המיל נפסק בשו"ע סי' תני"ט, ב. וברמ"א סי' רס"א, א. שהוא 18 דקות. ויש שתי שיטות אחרות בראשונים (התלויות בסוגיא בפסחים צד.) לפיהן, שיעור מיל הוא $22\frac{1}{2}$ דקות, או 24 דקות. ואף שהנתון של 18 דקות מתאים לכאורה לג' רבעי מיל לפי השיטה האחרונה – מכל מקום, אין הוא מהווה ראיה לשיטה זו, שכן לפי מה שנתברר לעיל לדעת הגר"א – ג' רבעי מיל הם מהשקיעה עד צאת שני כוכבים¹⁰, כלומר שהנתון של ג' כוכבים ב-18 דקות דוקא, אינו מתאים לשיטת 24 דקות למיל, וכדאי לבדוק מתי מופיעים שני כוכבים בינוניים בימי ניסן, והאם הזמן מתאים לג' רבעי מיל לפי 18 או $22\frac{1}{2}$ דקות למיל.

¹⁰ אלא אם כן נרחוק כניל הערה 2 שהזמן של ג' רבעי מיל (שלא נזכר ברברי ר' יהודה אלא ברברי שמואל) הוא מהשקיעה עד סוף בין השמשות דר' יוסי, והזמן של ר' יהודה קצר מזה. ונראה שאין לייחס דעה זו לשר"ע שכתב (רס"א ב) ש"זמן בין השמשות הוא ג' רבעי מיל שהם מהלך אלף ות"ק אמות קודם הלילה", כי לשון זו לקוחה מהטור, כמבואר בבית יוסף, ואין להניח שהטור חלק בסתמא על אביו הרא"ש שכתב בפירושו אלף ותקמ"ט, אלא פורתא לא דק.